

نقدی بر مقاله آقای گلین، چاپ شده در مجله پیام بهارستان رسالة صحت و مرض فضولی بغدادی یا سفرنامه مکه حاجی میرزا حسن رشديه

خدیجه عارفی

محمد فضولی بغدادی، از شاعران و نویسندگان بزرگ قرن دهم هجری است. تاریخ تولد فضولی در هیچ یک از تذکره‌های نزدیک به عهد فضولی ذکر نشده است. در کتب دیگر نیز اختلاف نظر وجود دارد و تاریخ دقیق و مستندی بیان نشده است. در کتاب‌های روسی، تولد فضولی در سال ۸۹۲ هجری ضبط شده است.^۱ شاید بتوان همین تاریخ یا تاریخی نزدیک به آن را سال تولد فضولی دانست. محل ولادت او با توجه به آنچه در مقدمه دیوان فارسی‌اش می‌گوید، عراق عرب است.^۲ اما در کدام شهر عراق به دنیا آمده است، دقیقاً مشخص نیست. بسیاری از فضولی‌شناسان، محل ولادت او را در کربلا دانسته‌اند.^۳ درباره اصلیت او، اولین سند معتبر، سخن صادقی کتابدار است که سی سال آخر عمر فضولی را دریافته؛ او در مجمع‌الخواص می‌گوید: فضولی «از ایل بیات است»^۴ در سال ۹۶۳ به دلیل ابتلا به طاعون دست از حیات شست.^۵

۱. بچیر، جاکا، «محمد فضولی بغدادی»، مجله دانشکده ادبیات، شماره ۱۶، ص ۱۱۳۰-۱۳۳۲، ۱۳۴۷.
۲. فضولی، محمد، حسن و عشق، به کوشش علی دژکام، از مجموعه گنجینه بهارستان به کوشش علی اوجبی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹.
۳. صدیقی، امین، فلک‌الریاضی آهیمدان، تهران، دبیرخانه بزرگداشت حکیم فضولی، ۱۳۷۴، ص ۷.
۴. صادقی کتابدار، مجمع‌الخواص، ترجمه عبدالرسول خیامپور، تبریز، ۱۳۲۷، ص ۱۰۳.
۵. ریاضی، ص ۱۰۵-۱۰۸، به نقل از: المصری، حسین مجیب. فی ادب الاسلامی فضولی البغدادی امیرالشعراء الترقی

نقدی بر مقاله آقای گلبن، چاپ شده در مجله پیام بهارستان... / خدیجه عارفی

فضولی از شاعران و نویسندگانی است که در همهٔ سبک‌ها و نمونه‌های ادبی در سه زبان ترکی، فارسی و عربی آثار گران قدری آفریده است. رسالهٔ *صحت و مرض* که به *سفرنامهٔ روح* نیز شهرت دارد، از جمله رسایل فارسی محمدبن سلیمان فضولی بغدادی است. این اثر با نام‌های *عشق و روح*، *حسن و عشق*، *عقل و عشق*، *روح و بدن* نیز ثبت شده است. در انتساب این اثر به فضولی، جای هیچ تردیدی وجود ندارد. در بیشتر تذکره‌ها از آن نام برده شده است. در *مجمع‌الخواص* در ذکر آثار فارسی فضولی، با نام *صحت و مرض* آمده است.^۱ کاتب چلبی در *کشف‌الظنون* و اسماعیل پاشا بغدادی در *هدیه‌العارفین* با همین عنوان از آن نام برده‌اند.^۲

دو چاپ سنگی از این رساله موجود است. یکی با نام *عشق روح فضولی خاکساری*؛ به خط سید محسن که با دو رسالهٔ دیگر صحافی شده و متعلق به مدرسهٔ صدر است. چاپ سنگی دیگری به عنوان *سفرنامهٔ روح / مرآت‌الحق* در سال ۱۳۲۰ هـ.ق صورت گرفته است. نسخه‌ای از این چاپ سنگی در کتابخانهٔ مجلس موجود است. در صفحهٔ اول از این چاپ آمده «مکه سوقاتی از آن بوستان که بودم به جهت دوستان هدیه آوردم، المهدی حسن بن المهدی مدیر مکتب رشدیة طهران، ۱۳۲۰، سفرنامهٔ روح / مرآت‌الحق» این اطلاعات به صورت صفحهٔ عنوان در آغاز رساله آمده است.

چاپ‌های مختلفی از این رساله در ایران صورت گرفته است. اولین بار در سال ۱۳۰۹، محمدعلی ناصح این رساله را در مجلهٔ *ارمغان* در دو شمارهٔ ۶ و ۷ به چاپ رساند.

در سال ۱۳۷۹ با عنوان *حسن و عشق به وسیلهٔ علی دژکام* در مجموعهٔ *گنجینهٔ بهارستان* به چاپ رسید و در سال ۱۳۸۹، حسین محمدزاده صدیق و شایسته ابراهیمی، تصحیح دیگری از این اثر را با عنوان *سفرنامهٔ روح (صحت و مرض)* همراه مقدمه و تحشیه فراهم کرده‌اند.^۳

آقای محمد گلبن در *پیام بهارستان*، شماره ۸ به اشتباه این اثر را به میرزا حسن رشديه نسبت داده است. اصل نسخه و متن تائیدی آن را در *پیام بهارستان* به نام *سفرنامهٔ مکهٔ حاجی میرزا حسن رشديه* به چاپ رسانده است.^۴ ظاهراً صفحهٔ آغاز رساله که نامی از فضولی در آن نیامده و نام المهدی حسن بن المهدی آمده، نویسنده را دچار اشتباه کرده و بدون ارزیابی و تحقیق دربارهٔ آن، متن رساله را عیناً به چاپ رسانده است. این انتساب اشتباه از سویی به دلیل ناشناخته‌بودن اثر بزرگ فضولی در ایران است و از سویی به

۱. *التدویم*. قاهره: دارالفکره الطب و النشر، ۱۹۶۶م، ص ۳۹.

۲. کاتب چلبی، مصطفی بن عبدالله، *کشف‌الظنون عن اسامی الکتب و الفنون*، ج ۲، بغداد، بی‌جا، بی‌تا، ص ۱۰۷۵ و بغدادی، اسماعیل پاشا، *هدیه‌العارفین اسماء‌المؤلفین و آثار المصنفین*، ج ۲، استانبول، دار احیاء، ۱۹۵۵م، ص ۲۵۰.

۳. صادقی کتابدار، *سفرنامهٔ روح (صحت و مرض)*، مقدمه، تصحیح و تحشیه حسین محمدزاده صدیق، شایسته ابراهیمی، تهران، تکدرخت، ۱۳۸۹.

۴. گلبن، محمد، «سفرنامهٔ مکهٔ حاجی میرزا حسن رشديه "مکه سوقاتی"»، *پیام بهارستان*، دوره ۲، س دوم، ش ۸، ۱۳۸۹.

نقدی بر مقاله آقای گلبن، چاپ شده در مجله پیام بهارستان.../ خدیجه عارفی

دلیل بی‌توجهی و دقت کم نویسنده آن مقاله در پیام بهارستان؛ زیرا این متن عین چاپ سفرنامه روح در مجله ارمغان است. حتی اگر بپذیریم که این اثر، سفرنامه مکه میرزا حسن رشديه است، آیا محتوای عرفانی و طبی رساله و موضوع داستان، ما را به شک نمی‌اندازد که مطالب آن متناسب با یک سفرنامه زیارتی نیست؟! به نظر می‌رسد منظور میرزا حسن رشديه از سوقات مکه، یافتن متن آماده این اثر در مکه بوده که به دلیل نثر زیبا و مضمون دلکش سفرنامه روح آن را بدون توجه به نام نویسنده اصلی، به صورت سنگی چاپ کرده است. توجه به ویژگی‌های سبکی اثر که مربوط به دوره تیموری و صفویه است نیز انتساب آن را به رشديه رد می‌کند.

بنده این نسخه را پیش از سال ۱۳۹۰ با عنوان سفرنامه روح / مرآت‌الحق در کتابخانه مجلس یافتیم؛ ولی بعدها هرچه دنبال آن رفتیم، مسئولان کتابخانه نتوانستند این رساله را بیابند تا هنگامی که در جستجویی، با چاپ این رساله با عنوان «سفرنامه مکه میرزا حسن رشديه» در پیام بهارستان مواجه شدم و از عنوان سفرنامه مکه میرزا حسن رشديه و انتساب آن به رشديه متعجب شدم. همچنین در بررسی و مقایسه‌ای با چاپ ناصح متوجه شدم که ناصح نیز همین نسخه سنگی را در مجله ارمغان (۱۳۰۹، ش ۶ و ۷) به چاپ رسانده است. جز ضبط متفاوت تعداد اندکی کلمات، که به نظر می‌رسد ناشی از خوانش اشتباه بوده، متن رساله عیناً از روی متن چاپ سنگی نوشته شده است.

این نسخه اختلافاتی در ضبط برخی کلمات و نیز اضافاتی در متن داستان دارد که در هیچ یک از نسخ دیگر دیده نشد. نسبت به نسخ دیگری که از این رساله وجود دارد، ارزش آن کم‌تر است؛ زیرا در برخی موارد کاتب عبارات و کلماتی را در متن آورده که متناسب با سیاق داستان و سبک آن نیست و برخی ضبطها که منحصر به همین نسخه است، در اکثر موارد درست به نظر نمی‌رسد؛ اگرچه نمی‌توان آن را کاملاً نادیده گرفت.

به دلیل فراوانی نسخه‌های رساله صحت و مرض و تصرف فراوان کاتبان در آن و با توجه به دوره‌ای که این رساله در آن کتابت شده است، یافتن نسخه‌ای منقح و کامل از این رساله سخت می‌نماید؛ با وجود این به دلیل ارزش ادبی و عرفانی و طبی این رساله نویسنده در کوشش یافتن نسخه‌ای معتبر از این رساله است تا چاپی شایسته از آن صورت گیرد.